

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 11.12.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.02.2024

DOI: 10.30692/sisad.1403120

**MOĞOL İSTİLASININ ANADOLU EKONOMİSİNE ETKİLERİ:
ANADOLU'DA SELÇUKLU BARIŞI'NI MOĞOL BARIŞI MI ORTADAN
KALDIRDI?**

*The Impact of the Mongol Invasion on the Anatolian Economy: Has the Mongol Peace
Destroyed the Seljuk Peace?*

Murat Ali YÜLEK

Prof. Dr.

OSTİM Teknik Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-7533-5882

murat.yulek@ostimteknik.edu.tr

Betül GÜR

Prof. Dr.

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4215-3385

bgur@ticaret.edu.tr

Atıf/Citation: Murat Ali Yülek & Betül Gür (2024), "Moğol İstilasının Anadolu Ekonomisine Etkileri: Anadolu'da Selçuklu Barışı'nı Moğol Barışı Mı Ortadan Kaldırdı?", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.1-23.

Öz: Moğol istilası dünya tarihinde olduğu gibi Anadolu tarihinde de önemli izler bırakmıştır. Tarihçiler, 13. yüzyılda başlayan Moğol istilasının özellikle uluslararası ticareti artırıcı etkileri sebebiyle Moğol Barışı kavramının ortaya çıktığını ileri sürerler. Moğol istilası öncesinde Anadolu'daki iktisadi gelişim seviyesi bugünkü Suriye ve Irak gibi ülkelerin sınırları içinde kalan bölgelerle eşit, Doğu ve Batı Avrupa'dan ise daha yüksek düzeydeydi. Bizans İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu ekonomisi 10. yüzyıldan sonra nispi olarak zayıflamaya yüz tutmuşken,

Anadolu Selçuklu döneminde izlenen iktisadi ve içtimai alanlardaki kalkınmacı siyasalar sayesinde tekrar güçlenmişti. Dolayısıyla, Anadolu'da Moğol istilası öncesi dönemi Selçuklu Barışı dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Bu çalışmada, Moğol istilasının, Anadolu'da Selçuklu Barışı sırasında ulaşılan iktisadi gelişim seviyesi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'yu vergi gelirleri ve servet transferi yoluyla sömürü kaynağı olarak gördüğü, bu nedenle Selçuklu Barışı sırasında Anadolu'da sağlanan iktisadi kazanımların Moğol istilası sonrasında gerek doğrudan gerekse dolaylı yollarla yok olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir deyişle, Moğol Barışı Anadolu'da Selçuklu Barışı'nı ortadan kaldırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğol istilası, Moğol Barışı, Selçuklu Barışı, Anadolu Ekonomisi, Uluslararası Ticaret.

Abstract: Mongol invasion left deep traces in the world history including in Anatolia. There is a near-consensus among historians that the Mongol invasion brought about the "Mongol Peace" in vast territories due to its positive impact on international trade. Prior to the Mongol invasion, the level of economic welfare in Anatolia was equivalent to the neighboring regions of today's Syria and Iraq; and was higher than that in Eastern and Western Europe. While the Anatolian economy had weakened after the 10th century in the Byzantine period, it regained a significant momentum with the policies of Anatolian Seljuk rulers. Therefore, it is possible to designate the period just before the Mongol invasion in Anatolia as the rising "Seljuk Peace". This study aims to assess the impact of the Mongol invasion on the Anatolian economy. The results reveal that the economic gains achieved during the Seljuk Peace vanished after the Mongol invasion, as the Ilkhanid State considered Anatolia as a source of economic exploitation through tax revenues and wealth transfer. In other words, the Mongol Peace has destroyed the Seljuk Peace in Anatolia.

Keywords: Mongol Invasion, Mongol Peace, Seljuk Peace, Anatolian Economy, International Trade.

GİRİŞ

Dünya tarihindeki en önemli hadiselerden birisi Moğol genişlemesidir. Moğol İmparatorluğu, 1206'da Cengiz Han'ın Büyük Kurultay'ı toplamasının ardından kısa zamanda dünyanın en önemli askeri gücü haline gelmiştir. Askeri zaferler özellikle Ön Asya, Yakın Doğu ve Orta Doğu coğrafyalarında sosyal, siyasi ve iktisadi açılardan derin izler bırakmıştır. Bu izler özellikle vergi sistemi, gümrük idaresi, devlet kurumları ve yerleşik halkın iktisadi durumu üzerinde görülmüştür (Ali-Zâde, 1961, s. 253).

Moğol saldırıları öncesinde, 12. yüzyıl itibariyle Anadolu toprakları büyük ölçüde Anadolu Selçukluları yönetimindeydi. Selçuklular, 13. yüzyıl başlarında Antalya'yı ve Alanya'yı (Alâiye) topraklarına katarak önce Akdeniz, daha sonra Sinop'u alarak Karadeniz yolunu açtılar. Böylece Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'a kadar uzanan kuzey-güney ticaret yolları Anadolu'da tekrar canlandı. Öte yandan, Sivas'tan sonra Erzincan ve Erzurum'un da fethedilmesiyle, Anadolu, İran, Hindistan ve Çin'e uzanan ticaret yolları üzerinde tekrar öne çıktı.

Anadolu Selçukluları öncesinde, Bizans'ın Anadolu'daki hâkimiyeti siyasi, askeri ve iktisadi açıdan İstanbul (Konstantinopolis) odaklıydı. Bu yüzden, Anadolu ekonomisi ve kalkınması Bizans yönetimi nezdinde önemli bir gündem maddesi değildi. Selçuklu hakimiyetine geçtikten sonra ise Anadolu'da eğitim kurumlarıyla birlikte tarım, sanayi (zanaat) ve ticareti kapsayan bir iktisadi kalkınma süreci başlamış ve Anadolu önemli bir ekonomik güce kavuşmuştur. Selçuklu hakimiyetinin getirdiği barış ve istikrar ortamında sağlanan bu iktisadi gelişme süreci *Selçuklu Barışı* olarak ifade edilebilir. Ancak, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiş olan kalabalık Türkmen gruplarının iskânı sorunu sonrasında, devlet üzerinde otorite sahibi olan Emir Sadeddin Köpek'in yanlış politika ve kanlı icraatlarıyla ortaya çıkan Babai İsyanı (1237-1241) ile kalabalık bir Türkmen isyanının devleti istikrarsızlığa sürüklemesi Köseadağ Savaşı öncesi devleti yıpratmıştır. Moğollar, Yassı Çemen Savaşı (1230) sonrasında Selçuklu topraklarına akınlar yapmaya başlamıştır. Nihayetinde, 1243'te gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanlış savaş stratejisiyle Anadolu Selçukluları Moğollar karşısında yenilgiye uğramış ve Anadolu Selçuklularının İlhanlılara bağlı bir vassal devlet olma süreci başlamıştır.

Savaş sonrasında Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki iktisadi baskılarını giderek arttırmıştır (Albayrak, 2019, s. 204; Favereau, 2021, s. 159; Gül, 2010, s. 109). İlhanlıların uyguladıkları politikalarla Anadolu'nun iktisadi kaynaklarını sistemli bir şekilde sömürmeye başladığı söylenebilir. Bunun sonucu olarak, siyasi ve iktisadi yapısı tamamen bozulan Anadolu Selçuklu Devleti 1308 yılında yıkılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Anadolu'nun kontrolü 1335 yılına kadar İlhanlıların eline geçmiştir.

Moğol istilasının Anadolu ekonomisinde yol açtığı önemli değişiklikler ve bunların etkileri akademik yazıda göreceli olarak çok fazla ele alınmamıştır. Bu sebeple bu çalışmada, Moğol istilası öncesi ve sonrasında Anadolu'nun iktisadi durumu karşılaştırılmıştır. Çalışmada konuya Moğol Barışı (Pax-Mongolica) ve Selçuklu Barışı kavramları üzerinden özgün bir bakış açısı getirmek hedeflenmiştir. Bu bakımdan bu çalışmada aşağıdaki sorular üzerinde durulmuştur:

- Anadolu'da Selçuklu döneminde iktisadi anlamda bir Selçuklu Barışı kavramından bahsedilebilir mi?
- Selçuklu Barışı'nın sağlanmasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktisadi politikalarının etkisi nedir?
- Moğol istilasının Anadolu ekonomisine hangi etkileri olmuştur? Bu bağlamda istila sonrasında İlhanlıların Anadolu'ya ilişkin stratejisi nasıl ele alınabilir?

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Çalışmada birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma dönemine ilişkin birincil kaynak olarak çeşitli dillerde pek çok temel kaynak eser bulunmaktadır. Vakayinameler bunların en önemlilerindedir. Çalışmada Farsça yazılmış Selçuklu ve İlhanlı vakayinamelerinden faydalanılmıştır. Bu çerçevede İbn Bîbî'nin 1282'de tamamladığı *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)* ile İbn Bîbî'den sonra Selçuklular hakkındaki ikinci en önemli kaynak olarak değerlendirilmekte olan ve 1323'de İlhanlı Anadolu Valisi Timurtaş'a sunulan Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* isimli Selçuklu vakayinamelerinin yanı sıra Alâeddin Atamelik Cüveynî tarafından 1259'da tamamlanan *Tarih-i Cihân Güşa* ve 14. yüzyıl başlarında tamamlanan Reşîdîdüdin Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâmüddin el Hemedânî'nin *Câmiu't-Tevârih*, isimli İlhanlı vakayinamelerinden kullanılmıştır. Sikke kataloglarından İsmail Galib'in miladî 1892 tarihli *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye* ve Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın 17. yüzyılda yazdığı *Câmiu'd-Düvel*'in yanı sıra, İpek Yolu'nu takiben doğuya seyahat eden ve Kubilay Han'la görüşen Marco Polo'nun seyahatnamesinden yararlanılmıştır. Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî El-Kazvî'nin Moğollar döneminde Selçukluların iktisadi durumu hakkında bilgi verdiği *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinin Türkçe tercümesinin bulunmaması sebebiyle Ali-Zâde (1961), Togan (1931), Arıcanlı Togan (1984), Turan (1946), Baykara (1990, 2019), Barthold (2020), Kolbas (2006), Kolbas (2022) gibi konuya ilişkin ulusal ve uluslararası literatürde yer alan temel ikincil kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Araştırmanın amacına yönelik belirlenen sorular çerçevesinde çalışmada ilk olarak Moğol istilası öncesinde Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'nun iktisadi durumu Selçuklu Barışı kavramı bağlamında ele alınmıştır. Ardından Moğol istilası sonrası dönem incelenmiş ve istilanın Anadolu ekonomisi üzerine olumlu ve olumsuz etkileri açıklanmıştır. Sonuç kısmındaysa, istila öncesi ve sonrası durum karşılaştırması yapılarak Moğol istilasının nihai ekonomik etkisi Selçuklu Barışı kavramı üzerinden değerlendirilmiştir.

Moğol İstilasından Öncesinde Anadolu Ekonomisi: Anadolu Selçukluları ve Anadolu'da Selçuklu Barışı

Anadolu, tarih boyunca uluslararası ticaret yollarının önemli bir kesişim noktasında yer almış, zengin ekonomik fırsatlara sahip topraklardır. Öte yandan, Bizans İmparatorluğu İstanbul odaklı bir siyasete ve ekonomiye sahipti. Batı Roma'da tüm yolların Roma'ya çıktığı gibi Doğu Roma İmparatorluğunda da bütün yollar İstanbul'a çıkıyordu. Zengin Anadolu topraklarının imparatorluk açısından önemi, İstanbul'daki merkezi ne derecede desteklediği ile belirleniyordu. İmparatorluk, Anadolu topraklarına iktisadi anlamda verimliliği artırıcı önemli kamu yatırımları yapmıyordu. Ancak tarım devriminin başladığı bölgede yer alan Anadolu topraklarında tarım önemli bir iktisadi faaliyeti ve Bizans, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını tarımdan elde etmekteydi.

Avrupa ile Doğu dünyası arasındaki ticaret arttıkça, Anadolu'dan geçen ticaret yolları Bizans ekonomisine daha büyük fayda sağlıyordu. Uzun mesafeli ticarete deniz yolu, bölgesel ve yerel ticarete ise kara yolu kullanılıyordu. Gemi taşımacılığı ve liman bakımından uygun nehirlerle sahip kıyılar uzun mesafeli ticarete deniz taşımacılığı açısından avantaj sağlıyordu. İstanbul'un gelişmesiyle birlikte Doğu ticaret yollarının önemi artmıştı. Böylece Hindistan, Kızıldeniz, İskenderiye ve İstanbul güzergâhında ticari faaliyetler yoğunlaşmaya başladı. Ayrıca Anadolu'da kuzeybatı-güneydoğu yönünde bir rota gelişti (Güran, 2012, s. 21). İskenderiye ile İstanbul arasında ise Kıbrıs, Likya kıyıları, İstanköy, Bozcaada ve Çanakkale'den geçen bir deniz yolu hattı oluştu. Diğer güzergâhlar ise İtalya, Sicilya ve Afrika'ya kadar uzanıyordu (Laiou ve Morrisson, 2020, s. 47). İstanbul ise önemli bir uluslararası ticaret merkeziydi. Uzak Doğu'dan gelen mallar İpek Yolu güzergâhından Afganistan, İran, Suriye ve Anadolu'ya taşınıyordu. İpek Yolu'nun diğer kolu ise İran, Irak ve Antakya üzerinden Akdeniz'e; Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e ulaşıyordu. Müslüman Araplar, ticaret yollarının kontrolünü 7. yüzyıldan itibaren ele geçirseler de, Bizans yönetimi altında olan Anadolu topraklarında ticaret kesintiye uğramamıştı. Ancak ticaret yollarının bir kısmı daha kuzeye kaydı. Trabzon, Giresun, Sinop, Amasra, Ereğli ve Ünye, Bizans'ın Karadeniz'deki önemli limanlarıydı. Avrupa'dan gelen ticari mallar, Venedik gemileriyle Akdeniz ve Ege'ye ulaşıyordu. İzmir, Efes, Milet, Kuşadası, Foça, Antalya, Silifke ve Lapseki Ege ve Akdeniz kıyılarındaki önemli limanlardı. Bununla birlikte, Arapların Akdeniz ticaretini kontrollerine almasıyla birlikte Asya'dan ithal edilen malların, Bağdat üzerinden Suriye limanlarına, Avrupa'ya ve Mısır'a taşınmaya başlanması, Anadolu'nun özellikle orta ve batı kesimlerinde ticari faaliyetlerin zayıflamasına neden oldu (Aksoy, 2019, s. 191; Baskıcı, 2016, s. 200, 201). Bu itibarla, Anadolu ekonomisinin 11. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'dan önemli ölçüde daha gelişmiş olması muhtemeldir. Maddison'ın (2011) rakamlarına bakılırsa, 11. yüzyılın başlarında Anadolu'da gayri safi yurt içi hasıla (GSYH), Batı Avrupa ve dünya ortalamasından yaklaşık yüzde 50 daha yüksekti.

Özellikle 9. ve 11. yüzyıllar arasında Karadeniz ticaretinde mutlak egemen olan Bizans, Doğu Akdeniz'de de ticaret açısından hâlâ güçlüydü. Ayrıca, Arapların ardından Venedik ve Cenevizlilerin Akdeniz ticaretinde artan hakimiyetleri Bizans'ın deniz ticaretinde zayıflamasına sebep oldu. Diğer yandan, 10. yüzyıldan sonra Avrupa'da yaşanan ticaret devrimi ile İtalya başta olmak üzere Avrupa, geleneksel geçim ekonomisi dönemini geride bırakarak ekonomik büyüme dönemine girdi (Lopez, 1976, s. 106). Arapça rakamların ve Arap şirket türlerinin Avrupa'da kullanılmaya başlamasıyla (Yülek, 2019) muhasebe, ticaret ve sermaye birikimi süreci hızlandı. Bu gelişmelerle birlikte Bizans hakimiyetindeki Anadolu ekonomisi nispeten gerilemeye başladı ve Avrupa ülkeleri ile arasındaki ekonomik uçurum daralma sürecine girdi.

Harris (2014), 10. yüzyıldan itibaren yükselen Venedik ticaret filolarının hakimiyetinin, 10.-13. yüzyıllar arasında İtalyan tüccarlara verilen ve sürekli genişleyen ticari imtiyazların ve 11. yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri'nin Bizans ekonomisinin zayıflamasına yol açtığını ileri sürer. İlâveten, 10. yüzyıldan itibaren tarıma elverişli toprakların aristokratların kontrolüne geçerek küçük çiftçilerin ortadan kaybolduğu feodal dönemde, Bizans İmparatorluğu'nda tarımsal

üretim ve verimlilik de düşmüştür. Temelde tarıma dayanan Bizans ekonomisinin ticari gerilemesiyle eş zamanlı bu durum, Bizans ekonomisinin uzun dönemli çöküş sürecinin başlangıcı sayılabilir.

Özdemir'e göre (2020), ekonomisinin bozulması imparatorluğun askeri gücünü de zayıflatmıştır. Bunun sonucunda Bizans'ın bölgesel hegemonyası da ortadan kalkmıştır. Bizans'ın Normanlara karşı giriştiği rekabette Venediğe büyük imtiyazlar vermek zorunda kalmasının ardında da temelde gerileyen ekonomisinin tetiklediği askeri güç zayıflaması olgusu yatmaktadır. 1082 tarihli Bizans-Venedik Anlaşması Bizans'ın ekonomik gücünün zayıflamasının bir göstergesidir.

Doğu'da Türkler ile Batı'da Normanlar arasında sıkışan Bizans İmparatorluğu, 12. yüzyıldan itibaren Antalya ve Antakya gibi Akdeniz limanlarının da kontrolünü kaybetti. Bizans'ın elinde uluslararası deniz ticaretinin tek kapısı olarak birkaç Karadeniz limanı kaldı. 1261'de İstanbul'un Latinler'den geri alınmasına yardımcı olan Cenevizlilere, Karadeniz'de ticari ayrıcalıklar verilmesi neticesinde Bizans, Karadeniz ticareti ve deniz taşımacılığı imkanlarını da kaybetti. Ancak Bizans gemileri, çoğunlukla yakın limanlar arasında olmak üzere kıyılarda taşımacılık faaliyetlerine devam etti (Baskıcı, 2016, s. 201, 202, 212-213).

Bizans'ın Anadolu'daki ticaret yollarını kaybetmesinin yanı sıra Haçlı Seferleri tarımsal faaliyetleri aksatmış ve vergi kayıplarına yol açmıştı. Bizans Anadolu'sunda tarımsal üretim teknikleri köhneleşmiş olduğu için verimlilik de düşmüştü. Ancak ticaretin zayıflamasıyla birlikte Bizans İmparatorluğu vergi gelirlerinin kaybını telafi etmek için halktan yeni vergiler toplamaya başladı. Bu vergiler yerel halkı yoksullaştırırken aynı zamanda Bizans ekonomisini daha da daralttı (Laiou ve Morrisson, 2020, s. 162-166; Levchenko, 1999, s. 129).

Türklerin Anadolu'ya göç etmesiyle birlikte Selçukluların izlediği politikalarla, Anadolu iktisadi hayatında büyük bir canlılık yaşanmaya başlandı. 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bizans, Anadolu'daki topraklarının kontrolünü kaybederken, Anadolu'da Selçukluların ana aktör olduğu yeni siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştı.

Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin güçlenmesiyle, Anadolu ekonomisi yeniden gelişmeye başladı. Selçuklu iktisat politikaları, ekonomik ve sosyal kalkınmayı gerçekleştirerek devletin gelirlerini artırmaya yönelikti. İstanbul'a odaklanan Bizans İmparatorluğu'nun aksine Selçuklular ekonomi politikalarını tamamen Anadolu'ya odaklandılar. Selçuklular tarım, sanayi ve ticaret olmak üzere ekonomik sektörlerin tamamına yoğunlaştılar. Tarımsal üretimi ve zanaatkâr örgütlenmesini güçlendirmeyi; aynı zamanda üretimi, yerel ve uluslararası geçiş (transit) ticaretini de geliştirmeyi amaçladılar (Koca, 1996, s. 465, 470-473). Bu politikalar Anadolu topraklarına siyasi istikrar ve ekonomik refah getirdi. Bu yeni gelişme Selçuklu Barışı olarak adlandırılabilir.

Tarım ve hayvancılık gelir kaynağı olarak devlet için hayati önem taşımaktaydı. Türkmen göçleri, Anadolu'da gerileyen tarımsal üretimi hızla artırdı. Atıl durumda olan tarım alanları üretime açıldı (Gordlevski, 1988, s. 184-91). Sanayi (zanaat) üretimi ise hem günlük yaşam için hem de tarımsal alet, silah ve teçhizat gibi malların üretilmesi bakımından önemli bir ekonomik ve sosyal faaliyetti. Türklerin Anadolu'ya gelişiyle birlikte bu tür üretim faaliyetlerinde Türkler de pay almaya başladı ve üretim arttı. Loncalar halinde örgütlenen zanaatkârlar ekonomik açıdan güçlenmiş ve devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir (Gordlevski, 1988, s. 184-191). Ahilik teşkilatına verilen destek sayesinde kentlerde yerleşik hayata geçen göçebe Türkmenler, sanayi üretiminin önemli oranda artmasını ve gelişmesini sağlamıştır.

Anadolu'da Selçuklu hakimiyetinin kesinleşmesini sağlayan Miryakefalon Savaşı'ndan yaklaşık yüzyıl sonra, Marco Polo 13. yüzyılın sonlarında, Venedik'ten Çin'e doğru İpek Yolu rotasını takip ederek bir seyahat yapmıştır (Grotenhuis, 2002, s. 19). Marco Polo, 13. yüzyılın sonunda yazılan Seyahatnamesi'nde (2021, s. 6) Anadolu'da dağlık ve ovalıklarda Müslüman

Türkmenlerin, şehir ve kasabalarda Ermeni ve Rumların yaşadığından, Türkmenlerin tarım ve hayvancılıkla, Ermeni ve Rumların ise zanaat ve ticaretle uğraştıklarından bahseder. Marco Polo'nun hatıralarında Ahiler ve yerleşik Türkmenlerden bahsedilmez. Ancak Osman Turan, Aksarâyî çevirisine yazdığı önsözde (1999, s. 21) bazı şehirlerde ticaret ve zanaat erbabının çokluğuna, şehirlerin büyüklüğüne, medeniyetin gelişmişliğine ve toplumsal hayattaki iş bölümüne ilişkin pek çok evrak olduğundan bahseder. Örneğin, Sivas'ın tahminen 120 bin nüfuslu, Konya, Kayseri, Erzurum gibi şehirlerin bu ölçüde kalabalık olduğu ve ikinci derece gelişmiş şehirlerin de buna yakın bir kalabalık nüfusa ve gelişmeye sahip olduğuna ilişkin kanaatlerini dile getirir.

Deniz ticaretinin gelişmesi Anadolu'da iktisadi refahın yükselmesinde önemli rol oynamıştır (Gül ve Balcıoğlu, 1990, s. 61-64). Selçuklu iktisadi kalkınma stratejisinin temel unsurları; ticaret alt (yollar) ve üst yapısının (kervansaraylar) tesisi, ticaret güvenliğinin sağlanması ve kurumsal yapının (ticaret sigortası sistemi gibi) geliştirilmesinden oluşuyordu. Anadolu Selçuklularının uluslararası ticareti teşvik eden bu politikaları neticesinde kaydedilen gelişmeler şunlardır (Aksoy, 2019; Kayaoğlu, 1981; Polat, 1997; Turan, 2014):

1. Antalya, Alanya, Sinop gibi Karadeniz ve Akdeniz liman şehirleri fethedilerek Anadolu hinterlandı ile eklemelendirilmiştir. Böylece Anadolu özellikle kuzey ve güney arasındaki uluslararası ticaret hatlarında anahtar konuma gelmiştir.
2. Deniz aşırı ticaret yapan devletlerle ticari anlaşmalar yapılmıştır. Uluslararası ticaret filosu hızla gelişen Venedik'e, karşılıklı olarak serbestçe ticaret yapma hakkı şeklinde özel ayrıcalıklar verilmiştir. Ayrıca Venedikli tüccarlardan yüzde 2'den daha yüksek gümrük vergisi alınmaması ve Selçuklu topraklarında seyahat ve ticaret yaparken güvenliklerinin sağlanması üzerinde anlaşılmıştır. Selçukluların Venedik'e üst ayrıcalıklar tanınmasının arka planında, Venedik'in Bizans'a bağlı olmasına rağmen Bizans ile giderek şiddetlenen siyasi rekabete girmiş olması ve ayrıca Cenevizlilerle de ticari ve askeri rekabet içinde bulunması olabilir.
3. Karada ve denizde tüccarların göreceği saldırı ve kazalara karşı tazminat ve devlet sigortası getirilmiştir. Benzer şekilde komşu devletlerin de batılılarla ticareti teşvik ve himaye için çeşitli tedbirler aldıkları görülmekle beraber sigorta mahiyetinde bir tazminat uygulaması bilinmemektedir.
4. Sultan I. Alâeddin Keykubad kervan yollarının güvenliğini sağlamak için seferler yapmıştır (İbn Bîbî, 2020, s. 303). İbn Bîbî'de (2020, s. 332) Suğdak (Kırım), Kilikya ve Akdeniz sahillerinde kazanılan zaferlerden sonra zarara uğrayan kervan sahiplerine hazineden tazminat verildiğinden bahsedilir.
5. Bizans ile Doğu, Mısır ile Kuzey arasındaki ticari ilişkileri temin eden yolların geçtiği Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzurum, Diyar-ı Bekr, Harput, Malatya, Kırşehir ve Ankara gibi yerleşimler en önemli ticaret merkezleri ve yabancı tüccarların doğu ile olan ticaret yollarının uğrak noktaları haline gelmiştir. (Akdağ, 1979, s. 435).

Bu şekilde, Anadolu ekonomisi özellikle Anadolu Selçukluları döneminde ticarete altın çağını yaşamıştır. Sümer (1970, s. 4), bu dönemde Selçukluların Orta Doğu'nun en güçlü devleti olduğunu, özellikle I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237), bir taraftan devletin sınırları genişletilirken (Harita 1) diğer taraftan iktisadi ve sosyal olarak devletin gelişmesine çaba sarfedildiğini vurgular.

Harita 1. Anadolu Selçuklu Devleti sınırları (1243)

Kaynak: (Freely, 2012, s. 12-13).

Not: Gemi görseli limanları temsil etmektedir.

Alınan bütün bu tür tedbirler ve uygulanan politikalarla, Selçuklu Anadolu'sunda iktisadi faaliyetler artmaya başlamıştır. Göçebe Türkmenlerin yönlendirilmesiyle tarım, hayvancılık ve madencilik gelişmiştir. Kentlerde Ahilik teşkilatlanmasının gelişip yerleşmesiyle sanayi üretimi artmış ve çeşitlenmiştir. Latinlerle ticaret anlaşmaları yapılması, gümrük vergilerinin düşürülmesi, kervansarayların inşası ve sigorta uygulaması neticesinde uluslararası ticaret Anadolu limanlarına ve karayollarına yönelmiştir (Aksoy, 2019, s. 393; Bedirhan, 2014, s. 393; Kayaoğlu, 1981, s. 363).

Mekansal stratejilerinin bir parçası olarak Selçuklular, Anadolu transit ticaretini geliştirmek için daha önce de belirtildiği üzere, kıyı bölgelerini topraklarına katarak Anadolu ticari hinterlandını kuzey ve güney limanlarıyla bütünleştirdiler. Bu amaçla, Akdeniz'de işlek bir liman şehri olan ve İtalyanların yönetimindeki Antalya Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde (1207 yılında) (İbn Bîbî, 2020, s. 115-121; Münecimbaşı, 2017, s. 41); Karadeniz'de elverişli bir liman şehri olan ve Trabzon İmparatorluğu egemenliğindeki Sinop ise İzzeddin Keykâvus döneminde (1214 yılında) (İbn Bîbî, 2020, s. 173; Münecimbaşı, 2017, s. 49-50) fethedilmiştir. Antalya, Selçuklu merkezine uzaktı. Antalya'dan sonra Akdeniz ticaretinin ikinci önemli giriş kapısı durumundaki Alanya ise başkent Konya'ya Antalya'dan daha yakın ve doğal bir liman olması sebebiyle 1222'de (İbn Bîbî, 2020, s. 253-271; Münecimbaşı, 2017, s. 60)¹ fethedilmiştir. Bu şehirlere tersaneler inşa edilmiş, askeri filolar kurulmuştur. Böylece denizaşırı sefer yapacak kadar kudretli bir donanmaya sahip olduklarını gösteren Selçuklular ticari çıkarlarının korunmasında da ne kadar titiz olduklarını ortaya koymuş oluyorlardı (Gül ve Balcıoğlu, 1990, s. 62-63). Sinop ve Alanya'nın ele geçirilmesiyle Karadeniz ve Akdeniz bağlantısı kurulmuştur. Sinop ve Alanya'ya yerleştirilen tüccarlar Anadolu Selçuklu Devleti tarafından desteklendiler ve korundular (Bektaş, 1999, s. 19). Artık kuzey-güney ticaret yolları Bağdat ve Halep'ten başlayarak Malatya, Sivas ve Erzurum üzerinden Karadeniz'de Trabzon limanına ulaşıyordu. Diğer bir kuzey-güney kara yolu ise Akdeniz'de Alanya ve Antalya limanlarından başlayarak

¹ Câmî'ü'd-Düvel'in Ali Öngül tarafından yapılan tercümesinde Osman Turan, İbn Bîbî'de tam bir tarih verilmediği, Ebu'l Ferec'de ise 1223 yılında Alanya'nın fethedildiği bilgisinin nakledildiğini söyler.

Ankara ve Konya üzerinden Karadeniz'de Sinop limanına; Malatya, Sivas ve Erzurum üzerinden de Tebriz, Bağdat ve Basra'ya kadar ulaşıyordu (Özergin, 1965, s. 141-170; Turan, 1946, s. 166-167). Ayrıca İstanbul'dan başlayarak Anadolu'yu diagonal geçen bir geçiş güzergâhı da bulunmaktaydı. İstanbul'dan İzmit'e; oradan İznik, Eskişehir, Ankara, Toros geçitleri, Kilikya ve Amanos geçitleri üzerinden Suriye'ye ulaşıyor veya yine İzmit, İznik, ve Eskişehir'den sonra Konya üzerinden Toros ve Amanos geçitleriyle Suriye'ye varıyordu (Bektaş, 1999, s. 17).

Harita 2. Anadolu Selçuklu dönemi başlıca ticaret merkezleri, kervansarayları ve kervanyolları
Kaynak: (Bektaş, 1999, s.43).

Kervansaraylar, ticaret yolları üzerinde kurulan ve ticaretin güvenli bir ortamda yapılmasını sağlamak açısından önemli birer toplumsal ve sosyal içerikli yapılardır. Misafirlerine bir dizi hizmet sunmak zorunda oldukları için finanse edilmeleri kolay değildi. Konaklamanın yanı sıra tıbbî hizmetler, yemek ve depolama gibi çeşitli hizmetler de vermekteydiler. Verilen hizmetler ilk üç gün için ücretsizdi. Sonraki günler için belirli bir ücret alınıyordu. Bununla birlikte, hizmetlerin tamamen ücretsiz olarak verildiği kervansaraylar da vardı (Turan, 1946, s. 485). Bektaş'ın ileri sürdüğü üzere (1999, s. 23), Anadolu Selçukluları 13. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar geçen yaklaşık 80 yıl boyunca 132 kervansaray inşa etmiştir. Özergin de (1965, s. 144-165) Anadolu'da Selçuklular döneminde inşa edilmiş 132 kervansaray olduğundan bahseder. En canlı ticaret hattı olan Kayseri-Sivas güzergâhında 24 kervansaray mevcuttu. Gordlevski'ye göre (1988, s. 211-216) ticaret yolları Konya'da Sultanhan ve Akhan üzerinden; Kayseri'de ise Aksaray ve Sivas üzerinden doğuya; Iğın, Akşehir, İshaklı, Çay ve Akhan kervansaraylarının bulunduğu Denizli civarından batıya ayrılıyordu. Ayrıca Antalya limanındaki denizşırı ticareti korumak üzere güneyde altı kervansaraylık bir hat bulunmaktaydı (Harita 2).

Selçukluların ilk dönemlerinde Anadolu'da ticari hayatta, tedavülde bulunan Büyük Selçuklu, Bizans ve Abbasi altın ve gümüş sikkeleri kullanılıyordu. Ancak Selçuklular, iktisadi yükselişe birlikte altın ve gümüş paralar basmaya başlamıştır (Gordlevski, 1988, s. 222-223). Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde ilk kez altın sikke bastırılmıştır (İsmail Galib, 1892, s. 38). Örneğin I. Alâeddin Keykubad'dan hemen sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde de Konya'da, altın ve gümüş sikkeler bastırıldığını İsmail Galib'in "Takvîm-i Meskûkât-i Selçukkiyye"sinde (1892, s. 47)² görmekteyiz. Selçuklu altın ve akçeleri (dinar ve dirhem), değerlerinin yüksek olması nedeniyle diğer ülkelerde de talep edilen para birimleri haline gelmiştir (Turan, 2014, s. 126).

Roux (2020, s. 305), Moğol istilası öncesi Anadolu Selçukluları döneminde kalkınmanın doruğa ulaştığından bahseder. Roux'un belirttiği üzere, söz konusu dönemde Anadolu refah içindeydi.

² Bazı metinlerin Arapça ve Osmanlıca'dan tercümesinde katkılarından dolayı İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Hüseyin Arslan'a teşekkür ederiz.

Bir kervansaray ağı ile Venedikliler, Pisalılar, Provensliler, Cenevizliler ve Bizanslılar arasında imzalanmış anlaşmalara dayanan ticaret, tam bir gelişim içindeydi. Çok sayıda mal ihraç ediliyor, ancak çok azı ithal ediliyordu. Bu da zenginliği sürekli artırıyor. Madencilik etkindi. Zanaat mükemmel durumdaydı. Roux ayrıca göçebe hayvancılığın, yel değermenleri sayesinde giderek daha verimli hale gelen tarım karşısında yok olmadığını ifade etmektedir. Şehirlerin etrafının süslemelerle bezenmiş surlarla çevrildiğinden, saraylar inşa edildiğinden ve geleceğin Selçuklulara gülümsediğinden söz eder. Anadolu Selçuklu Devleti bir yandan kentlerde inşa ettikleri cami, medrese, han, kervansaray, hamam, darüşşifa, bimaristan ve türbelerle yoğun bir iskan ve imar faaliyetine girişirken, diğer yandan da vakıflar kurarak siyaset, eğitim, sağlık, bilim, kültür, edebiyat ve sanatta yeni kültürel ve siyasi elit kesimlerin teşekkülü ve gelişmesi için gerekli imkanları vücuda getirmiştir. Bu noktada Turan da (1946, s. 477), kervansarayların ne kadar önemli olduğundan bahseder. Sadece askeri değil, ticari ve sosyo-kültürel gelişme açısından kervansarayların önemini vurgular. Dolayısıyla Roux, Moğol istilası Anadolu'ya doğru ilerlerken, başlangıçta bu durumun Anadolu Selçuklularını güçlendirdiğini de ileri sürmüştür (2020, s. 520). Belh'ten gelen Mevlevi tarikatının kurucusu büyük mutasavvıf Celâleddîn-i Rûmî örneğinde olduğu gibi, Türk-İran Asyası'nın her yanından seçkinlerin Anadolu Selçuklu topraklarına akın ettiğini söyler. Savaş ve katliamdan kaçan insanlar da aynı şekilde Anadolu'ya gelip yerleştiği için Anadolu'da az olan Türk nüfusu birden artmıştır. Öte yandan Anadolu Selçuklularının 1205-1237 arasında özellikle Antalya, Alanya, Sinop, Samsun gibi ticaret ve liman şehirlerini fethetmesiyle birlikte Anadolu'da sağlanan ticari canlılık, refah ve huzur ortamı Moğol zulmünden kaçan Türkmenlerin Anadolu'ya sığınmalarının en önemli sebepleri olmuştur. Ancak bu iktisadi refah ortamı sadece göçebe Türkmenlerin değil, Moğolların da dikkatini çekmiştir. Böylece 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır (Koç, 2015, s. 245-247; Roux, 2020, s. 520).

Pax-Mongolica

Möngke Han, çok genişleyen Çin İmparatorluğu'nu daha etkin yönetebilmek için kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgü'yü de İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu kapsayan Batı Asya bölgesine *İlhan* olarak atamıştır. Hülâgü, beraberinde güçlü bir Moğol ordusuyla Horasan'a girerek Batı Asya'da Moğol yönetimini başlatmıştır. Abbasi halifeliğine son vererek, Hazar Denizi'nin güney sahilleri hariç, bugünkü İran'ın tamamında siyasi birliği tesis etmiştir. Moğollar, siyasi birliğin tesis edilmesinin ardından Suriye yönüne ilerlemiştir. Ancak Moğolların yayılcı politikası burada Memlûkler tarafından durdurulmuştur. Batıda ise, İlhanlı egemenliği Selçukluların 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra tâbi devlet haline gelmesiyle birlikte Bizans sınırlarında sona ermiştir. Böylece İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hakimiyetinde kalmıştır (Özgüdenli, 2005, s. 2, 3; Özgüdenli, 2020, s. 235).

Moğolların başlıca ticari stratejisi, siyasi yönetimi kurduktan sonra ticaret yollarını doğrudan hâkim oldukları bölgelere taşımaktı. Cengiz Han, saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin önemini kavramış, kendinden sonraki Moğol ardılı devletler³ de aynı politikayı izlemiştir. Bu nedenle İlhanlı yönetimi söz konusu bölgelerde özetle şu stratejileri izlemiştir (Cahen, 1968, s. 320, 321) (Şekil 1):

- Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması,
- İnşaat ve imar faaliyetlerinin yapılması,
- Ticareti kolaylaştıran ve ticaret hacmini artıran finansal araçların geliştirilmesi,

³ Moğol ardılı devletler Altın Orda (1227-1502), İlhanlılar (1256-1336), Çağatay Hanlığı (1227-1369) ve Kubilay Han'ın Pekin merkezli kurucusu olduğu devlet (1280-1368) için bkz. Yuvalı, A. (2021). Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.), *Cengiz Han ve Mirası* içinde (s. 63-76). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

- Yeni ticaret yollarının oluşturulması.

Şekil 1. Moğolların ticaretin güvenliği ve sürdürülebilirliği için uyguladığı politikalar

Kaynak: (Tuğrul ve Korkut, 2021, s. 165).

Moğollar, stratejileri kapsamında, Avrasya bozkırlarını geçen kuzey İpek Yolu'na önem vermiştir (Grotenhuis, 2002, s. 15). İpek Yolu, Doğu Asya'da Japonya ve Çin'den Orta Asya'ya, güneyde Hindistan'a ve batıda İran platosu ve diğer topraklardan Akdeniz'e uzanan uzun mesafeli önemli bir kara ticaret yoluydu. İpek Yolu için hayati dönemler; Çin Han hanedanlığı (MÖ 206-MS 22), Çin Tang hanedanlığı (618-907) ve Moğol hanlığı (13. ve 14. yüzyıllar) dönemleridir. Ticaret kervanları güzergâh boyunca yerini bir diğerine bırakıyor ve yerel vergiler alınıp, aracı sayısı arttıkça malların fiyatı katlanarak artıyordu.

Yaklaşık olarak 1250-1350 yılları arasında Orta Doğu ve Orta Asya ticareti büyük ölçüde Moğol hanlarının egemenliğinde kalmıştır. Sonradan, Moğol Barışı olarak adlandırılan bu dönemde, Moğolların ardıllarından biri olan İlhanlılar, Uzak Doğu ve Hindistan'dan yapılan ticarete başlıca temas noktası haline gelmiştir. Moğolların istilasıyla birlikte söz konusu ticaret yollarının güvenliği, bölgedeki ticari ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da, Hazar Kağanlığı'nın gücünü kaybetmesiyle birlikte ilk kez Avrasya transit ticaret yolları tek bir siyasi otorite altında birleşmiş oluyordu. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa ve Doğu Asya'yı birbirine bağlayan ana ticaret yolları, başta İpek Yolu olmak üzere, kuzeye kayarak Altın Orda topraklarından geçmeye başlamıştır. Bunda, 12. ve 13. yüzyıllarda Orta Doğu'ya yönelik Haçlı seferleri ile İlhanlı-Memlûk mücadeleleri de etkili olmuştur (Yuvalı, 2021, s. 46-47).

Öte yandan, İlhanlıların İran ile Avrupa arasındaki ticareti teşvik etme ve yeni ticaret yolları oluşturma stratejisi, İlhanlı Devleti'nin merkezi olan bugünkü İran'ı uluslararası ticarete daha güçlü bir şekilde entegre etmeyi amaçlıyordu. Bu ise, daha sonra tartışacağımız gibi, Anadolu, Selçuklu döneminin aksine sadece transit yollardan oluşan bir coğrafyaya indirgenmiş oluyordu (Cahen, 1968, s. 320-321).

Moğolların genel ekonomik stratejisinin en önemli ilkesi, ticari güzergâhlardaki güvenliğin sağlanmasıydı. Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin (2013, s. 84-91) "Tarih-i Cihan Güşa", Reşidüddin'in "Camiu't Tevârih" (2013, s. 14, 60) gibi eserlerinde ve çeşitli kaynaklarda *Cengiz Yasaları*'ndan bahsedilir. Arsal (1947, s. 167-177) ve Barthold (2020, s. 42-43, 223) tarafından belirtildiği üzere bu yasalar bir bütün halinde ortaya çıkmamış, çeşitli kaynaklarda Cengiz Yasası'nın muhtelif maddelerine değinildiği görülmüştür. Yasa'nın çeşitli maddeleri ticaretin güvenli ve istikrarlı şekilde yapılmasını sağlamaya yönelik söylemleri içermektedir. Nitekim, 13. yüzyılın sonlarında ve 14. yüzyılın başlarında, Marco Polo'nun Venedik'ten Çin'e seyahati döneminde, doğu-batı seyahati oldukça güvenliydi (Grotenhuis, 2002, s. 15, 19).

Moğollar ticaretin gelişmesi için güvenliğin sağlanması dışında da önlemler almıştır. Örneğin ticari bir *ortaklık*, başka bir deyişle şirketleşme türü olarak *Ortoğh* sistemini geliştirmişlerdir (Arıcanlı Togan, 1984, s. 71-90; Spuler, 1977, s. 116-119). Moğol hanları ve aristokratları da bu ticari ortaklıklara dahil olarak uluslararası ticaretten büyük gelir sağlıyorlardı. Esasen uluslararası ticaretin teşvik edilmesinin sebeplerinden biri de budur. Han ve aristokratların katıldığı bu tür ticari ortaklıklar büyük kervanlar kurarak ticaret yapıyordu (Kalan, 2021, s. 54). Moğollar, Anadolu Selçukluları gibi, sınırları içinde meydana gelen karışıklıklardan kaynaklanan zararlara karşı tüccarları korumak için bir *sigorta sistemi* de kurmuştu (Togan, 1931, s. 13). Marco Polo, Seyahatnamesi'nde, Kubilay Han'ın Moğol hakimiyetindeki topraklar boyunca kesintisiz ve hızlı bir posta teşkilatı oluşturduğundan bahsetmiştir (t.y./2021, s. 124, 125). Askerî açıdan güvenlik amacıyla inşa edilen *yam* denilen küçük hanlar, postacılar için de konaklama yeri işlevi görüyordu (Bektaş, 1999, s. 22)⁴. Askerî amaç baskın olmasına rağmen, Moğol toprakları üzerinde çok iyi işleyen ve sıkı denetlenen bir posta ve iletişim sisteminin kurulmuş olması ticaretin gelişimini destekliyordu. İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah'ın "Câmiu't Tevârih" adlı eserinde, Çin'den Karakurum'a kadar her 5 fersahta 1 *yam* olduğu, toplam 37 *yam* bulunduğu bahsedilmektedir (Kalan, 2021, s. 54).

Üzerinde Kubilay Han'ın mührünün de yer aldığı *kağıt paralar* itibarlı bir para olarak kabul görmekte ve Avrupa'dan gelen yabancı tüccarlar da dahil olmak üzere Moğol hakimiyetinin hüküm sürdüğü bütün coğrafyada yapılan ticarete ve her tür ödemede kullanılmaktaydı (Marco Polo, 2021, s. 119, 160). Bu dönemde, bir kısmı Abbasiler tarafından geliştirilmiş olan çek, havale ve devlet sertifikası gibi ticareti kolaylaştıran ödeme araçları da yaygınlaşmıştır (Spuler, 1972, s.146-147). "Câmiu't Tevârih" (2013, s. 72) adlı eserde günümüzde *pasaportun* ilk örneklerinden biri olarak Moğolca *Gerege (Paiza, Payza)* denilen, İmparatorluğun her yerinde serbest geçiş hakkı sağlayan ve tüccarlara da büyük kolaylık sağlayan bir belgeden bahsedilmektedir.

Moğol Barışı ve Yuanların denizcilikteki etkinlikleri sayesinde Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan ticaret büyük bir ivme kazanmıştır. Öyle ki Buell (2022, s. 463), Hint Okyanusu'nun dünya ekonomisini besleyen bir mecra hâline geldiğini, bunun da özellikle Moğollarla gerçekleştiğini ileri sürer. Güneydoğu Asya'yla ticaret hacmi sürekli artarken, İran ve Çin arasındaki ticari işlemler en üst seviyeye çıkmış ve kâğıt para kullanımı yaygınlaşmıştır (Roux, 2020, s. 400). Öte yandan Kolbas (2022, s. 119, 160) kâğıt parayı İran'a sokma girişiminin başarısız olduğundan bahseder. Genel olarak Moğollar, kendilerinden önce birkaç farklı idare altında bulunan geniş topraklar üzerinde birleştirici bir ekonomik ve siyasi platform olarak ortak para, vergi sistemi ve idari uygulamalar tesis etmiştir.

Moğol Barışı Sırasında Anadolu'da Ticaret

Togan (1931, s. 13), Moğol istilasının İran ve Anadolu'nun ekonomik kalkınmasında olumlu rol oynadığı ve istilasının geniş alanları iktisaden birleştirdiği görüşündedir. Togan (1931) gibi Tezel de (1986), Moğol egemenliğinin Anadolu ticaret yolları üzerinde güvenliği sağladığını, böylece Anadolu'daki ticaret yollarının etkinliğinin arttığını savunur. Christian da (2000, s. 3), Moğol egemenliğindeki geniş coğrafyayı boydan boya geçen ticaret yollarını, Afro-Avrasya'nın büyük bölgeleri arasında malların, fikirlerin ve insanların değiş tokuş edildiği uzun mesafeli kara yolları olarak tanımlar. Moğolların kara ticaret yollarını genişletip koruyarak, riski azaltarak, tüccarları sübvans ederek ve yeni ürünler yaratarak ticareti nasıl kolaylaştırdıklarını anlatmak için *Via Mongolica* terimini tercih eder. Öte yandan, Ho (2022), Moğol Barışı'nın (Pax-Mongolica) küresel bir tek pazar oluşturduğu görüşünde değildir. Buna sebep olarak Moğolların hakimiyetinin sona ermesinden sonra da ticaret için elverişli koşulların devam ettiğini gösterir (s. 484, 485).

⁴ Bektaş'a göre (1999, s.22) Anadolu Selçuklularda kervansaraylar daha ziyade ticari amaçlı olup, bu nedenle sınır boylarında konumlandırılmamıştı.

Moğol Barışı olarak ifade edilen Moğol hakimiyetinin uluslararası ticareti bütünleştirici ve geliştirici etkisinin, Anadolu açısından ne anlama geldiği bu noktada önem kazanmaktadır. Anadolu'nun tamamen Moğol hakimiyetine girmesinden sonra Anadolu'da Venedik, Ceneviz, Mısır, Kilikya Ermenileri ve Altın Orda Devleti'nin kuzeyinden gelen tüccarlara ticaret serbestisi tanınmıştır. Aralarındaki siyasi gerginlik sebebiyle Memlûk tüccarlarının ve mallarının Anadolu'ya girişine izin verilmemiş, benzer zorluklar Selçuklu tüccarlarına karşı da uygulanmıştır. Buna rağmen bazı İlhanlı sultanları, barış dönemlerinde Memlûk tüccarlarının Anadolu'da ticaret yapmasına izin vermiştir. Böylece, Anadolu'da ticaret tekrar canlanmaya başlamıştır. Ancak, yeni şartlar altında rekabet edemeyen Selçuklu tüccar kesimi ortadan kalkmıştır. İlhanlıların Tebriz merkezli bir devlet olması, daha çok İlhanlı Devleti'nin İran topraklarına yakın olan bölgelerinde ticari bir hareketlilik sağlamış; Erzurum Erzincan, Harput gibi Doğu Anadolu şehirleri ile Niksar, Sivas, Kayseri önemli ticaret merkezleri hâline gelmiş, yeni şehirler kurulmuştur. Pek çok ticaret rotası Sivas'ta birleşerek Tebriz'e ulaşır hâle gelmiştir (Baykara, 1990, s. 12; Deniz, 2013, s. 177).

Öte yandan, Memlûklerle İlhanlılar arasındaki çatışmalar, Antalya ve Alanya gibi limanların ticaretine zarar vermekteydi (Robinson, 2019, s.31). Böylece İlhanlıların, Memlûkler ve Altın Orda ile olan ticaretinin bir kısmı Anadolu yerine Ceneviz kontrolündeki Boğazlar üzerinden gerçekleştirilmeye başlanmış, Antalya ve Sinop gibi Akdeniz ve Karadeniz limanları ticaret güzergâhının dışında kalmıştır (Cahen, 1968, s. 321- 322). Anadolu'nun doğu bölgelerinde İran'a yakın ticaret yolları ise oldukça aktif durumdaydı. Bunlar İtalya'yı Tebriz'e ve bazen daha uzak şehirlere, kuzeyde Trabzon limanı ve güneyde Kilikya'daki Ayas limanı aracılığıyla bağlayan rotalardı. Trabzon'dan Tebriz'e giden kara yolu Erzurum'dan geçiyordu. Erzurum; Ayaş'tan Kayseri, Sivas ve Erzincan'a uzanan başka bir güzergâhın da kavşak noktasıydı (Cahen, 1968, s. 332). İlhanlı idaresindeki Anadolu, uluslararası ticarete aktif olmasına rağmen, tüccarların birkaç merkez dışında transit geçerek Tebriz'e ulaşmaları nedeniyle giderek daha da canlanan uluslararası ticareten pay alamaz hâle gelmişti (Yuvalı, 1994, s. 595).

Anadolu'da Moğol ve İlhanlılara yönelik artan düşmanlık, İlhanlıların Avrupa'daki Hristiyan güçlerle, Kilikyalı Ermenilerle ve başta Cenevizliler olmak üzere Doğu Akdeniz aktörleriyle siyasi ve ticari ittifaklar kurmasına yol açmış, bu ticari anlaşma ve işbirlikleri sonucunda Akdeniz'de ticaretinde İlhanlı-Avrupalı tüccarları tekel haline gelmiştir. Ceneviz hükümeti 1270 ve 1300 yıllarında Tebriz ve Sivas'ta ticari konsolosluklar açmıştır (Tezel, 1986).

Anadolu, Avrupa'nın Çin ile ticaretinde Karadeniz'in kuzeyinden geçen ticaret yollarıyla da rekabet etmek zorunda kalmıştır (Cahen, 1968, s. 320-321). Bernard (1975, s. 277) ise, İlhanlıların Asya ve Avrupa arasında yeni ticaret yolları oluşturarak Avrupalı tüccarların Suriye ve Mısır üzerinden Akdeniz'de ticaret yapmalarını engellemeye çalıştıklarını ileri sürmektedir. Buna göre Azak Denizi'nin kuzeyinde Tuna'dan başlayan Moğol rotası, Türkistan üzerinden Orta Asya çöllerini ve bozkırlarını geçerek Çin'deki büyük hanlığın başkenti Hanbalik'te sona ermekteydi.

Moğol istilası, Selçuklu sultanlarının Anadolu'da bölgesel ve uluslararası ticareti artırma çabalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bir yandan Anadolu halkının satın alma gücü vergi yükü ile azalmış, diğer yandan Anadolu'da istikrar ve güvenlik bozulduğu için Anadolu'dan geçen ticaret yollarının çekiciliği azalmıştır. Anadolu'dan geçen, ancak İlhanlı sınırları içinde olmayan, daha kuzey ve güney kesimlerdeki liman şehirleri, söz konusu bölgeleri birbirine bağlayan ticaret yolları ve bu ticaret yolları üzerindeki ticaret merkezleri Anadolu'da istikrar ve güvenliğin bozulmasıyla birlikte cazibesini yitirmiş, Orta Anadolu'daki şehirler önemlerini kaybetmiştir (Cahen, 1968, s. 320, 321; Gordlevski, 1988, s. 218). İlhanlı hakimiyeti, İtalyan tüccarları Tebriz'le birleştiren uluslararası ticaret yolunun işlek hâle gelmesini hedeflemişken, Anadolu ise 1243'ten önce tüccarları çeken ticaret merkezlerine sahip iken artık sadece tüccarların geçiş yollarının olduğu bir coğrafyaya indirgenmiştir (Tabakoğlu, 1986, s. 152).

Moğol İstilası: Selçuklu Barışı'nın Sonu mu?

Schurmann (1956, s. 304, 305) Moğollarda vergilendirme üzerine gerçekleştirdiği temel çalışmasında, Cengiz Han imparatorluğunun temellerinin atıldığı ilk dönemlerde yeni elde edilen topraklardan haraç alındığından, ancak bu dönemde henüz sistematik bir sömürü olmadığından bahseder. Altın Orda ve İlhanlılar gibi, Cengiz Han'ın soyundan gelen aile üyelerinin yönetimindeki Moğol devletlerinde, ilk kez ele geçirdikleri toprakların kalıcı olarak sömürülmesi uygulamasına gidilmiştir. Moğol ardılı bu devletlerde bazı farklılıklar olsa da, vergi en önemli servet transferi aracıdır (Schurmann, 1956, s. 304-307; Vasary, 2022, s. 468, 469). Kolbas'a göre (2006, s. 379, 380), özellikle *kelle vergisi* tüm etnik ve dini grupları aynı sisteme entegre etmenin bir yolu olarak geliştirilmiştir. Ancak Moğollar daha fazla ve istikrarlı gelir türleri geliştirmeyi istiyorlardı. Gümrük ve benzeri ticaret vergileri bu amaca ulaşılması için oldukça etkin bir araç olarak görüldü. Bu nedenle, bu verginin nüfuz altındaki tüm coğrafyadan sistemli ve kapsamlı bir şekilde toplanması, devletin mali stratejisinin temel taşlarından birisini oluşturmuştur.

Bununla birlikte Moğollarda her tür ekonomik faaliyetin veya varlığın vergilendirilmesi üzerine kurulmuş bir sistemden bahsetmek mümkündür. Örneğin Moğolların Ön Asya'daki siyasi örgütlenmesi olan İlhanlı Devletinde *kılan*, *kobçur*, *tamga* adı verilen vergiler önemli vergi türleriydi. *Kılan*, emlak ve arazi sahiplerinin ürünleri üzerinden; *kobçur*, konargöçerlerin yetiştirdikleri hayvanları üzerinden; *tamga* ise şehirlerde yaşayanlardan ve özellikle de tüccarlardan tahsil edilmekteydi. Ayrıca *balış* adı verilen bir vergi daha vardı ki, niteliği pek bilinmese de *tamga* ile eşdeğer olabileceği iddia edilmektedir (Keleş, 2020, s. 14) Halkın gücüne göre alınan *kılan* Çin ve Maverâünnehir'de 1-11 dinara, İran'da 1-10 (Reşîdüddin'e göre 1-7) dinar seviyesindeydi. *Kobçur* ise yüz hayvan üzerinden bir hayvana denk geliyordu (Togan, 1931, s. 19; Yuvalı, 1994, s. 585).

İlhanlılardan önce Cengiz Han, Önasya siyasetini Batu Han ve oğlu üzerinden yürütüyordu. 1256 sonrasında Hülagü'nün Önasya'ya gelişiyle yeni bir dönem başladı (Baykara, 2019, s.67). Anadolu Selçuklularının 1243'te Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesiyle birlikte Selçuklu Devleti'nin nizamı sarsılmıştı (Sümer, 1970, s.10). Turan (2021, s.23), ağırlaşan Moğol baskısının mali kısılcasına rağmen Anadolu'da gelişmiş olan iktisadi ve medeni yükselişin ve uluslararası ticaret yollarının 30 yıl kadar daha varlığını koruyabildiğini, böylece Anadolu ekonomisinin Moğol istilasının hemen ardından derhal çökmediğini ileri sürmektedir. Bu süre zarfında Selçuklular, Moğolların artan vergilerine ve askerî masraflarına, yeni istilalarla karşı karşıya kalmalarına rağmen hâlen medrese, kervansaray, hastane, imaret gibi abideler inşa edilebilmişlerdir. Ancak Muîneddin Süleyman Pervâne'nin 1277'de idam edilmesiyle birlikte Anadolu tamamen Moğol hakimiyetine girmiş, İlhanlı idarecilerinin soygunları, savaşlar ve isyanlar Anadolu'nun kültürel, sosyal ve iktisadi yapısını bütünüyle sarsmıştır.

Anadolu'daki Moğol yayılımının temel amacı, ekonomik kaynakların sömürülmesine dayanmaktaydı. Bu nedenle vergiler yağma ve haraç şeklinde olup, keyfi ve ağırdı (May, 2022, s. 229). Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın 1245 yılında Moğollarla Sivas'ta yaptığı anlaşmaya göre, Selçuklular Moğollara 1.200.000 dirhem nakdî vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bu nakdî verginin dışında Moğollara her yıl 500 top ipek kumaş, 500 deve ve 5 bin küçükbaş hayvan verilecektir. II. İzzeddin Keykavus döneminde İlhanlılara 14 deve yükü altın ve gümüş, 300 at yükü kumaş ve değerli taşlardan oluşan hediyeler gönderilmiştir. Ancak vergiler zamanla daha da ağırlaşmış, Moğol yetkilileri sık sık keyfi vergilerin şartlara dahil edilmesini talep etmeye başlamıştır. Bu, Anadolu halkının sürekli yoksullaşması anlamına geliyordu. 1243'te Köseadağ'daki Moğol zaferinden sonra zamanla Selçukluların vassal devlet olma durumu daha da belirginleşmiştir. Bu tarihten itibaren yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı Devleti vergi tahsilatını en üst düzeye çıkarmak için Anadolu'da çeşitli vergilendirme yöntemleri uygulamıştır. 1256'dan sonra büyük bir Moğol siyasi ve askerî gücü Anadolu'da tutunmaya

başlanmış ve Anadolu daha da ağır bir vergi yükü altında kalmıştır (Bedirhan, 2014, s. 120; Favereau, 2021, s. 151; Sümer, 1970, s. 29).

Kösedağ Savaşı'ndan sonra Moğollar bir yandan sivil ve askerî ağırlıklarıyla Anadolu'ya yerleşirken, diğer yandan Anadolu kasabalarını yağmalamaya devam etmiştir. Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus Anadolu'yu Moğol işgaline uğratmamak için elinden gelen gayreti göstermiş, Moğollara karşı savaşmıştır (Sümer, 1970, s. 36). IV. Rukneddin Kılıçarslan ise Moğolların desteğiyle iktidara geçmek istemiştir. Bu iki sultan arasındaki mücadele sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti 1256'da ikiye bölünerek, IV. Rukneddin Kılıçarslan'ı desteklemek suretiyle Moğolların güvenini kazanan Selçuklu veziri Muinüddin Pervane ülke yönetiminin başına getirilmiştir (Gül, 2010, s. 109). Aksarâyî'nin belirttiği üzere (1999, s. 155, 156) II. İzzeddin Keykavus'a Aksaray'dan Antalya sahiline kadar uzanan Anadolu'nun batı kesimi, IV. Rukneddin Kılıç Arslan'a ise Kayseri ve Sivas'tan Büyük Ermenistan'a kadar olan doğu kesimi verilmiştir. Ayrıca 1259'da Hülagü, Anadolu'nun vergi yekûnunu da belirlemiştir. Buna göre; 20 tümen (200 bin dinar), 500 parça Antalya kumaşı, 3000 altın işlemeli kap kacak, 500 baş at, 500 baş katır Tebriz'e gönderilecektir.

Aksarâyî (1999, s. 47), böyle bir vergi ödeme düzeni sağlanmışken, Sultan İzzeddin'in tuğracısı Baba Şemseddin'in Hülagü'nün huzuruna çıktıktan sonra birtakım yükümlülükler üstlendiği ve sonucunda Anadolu'daki Moğol askerlerinin tahsisatının sürekli arttığını belirtir. Hülagü Suriye ve Mısır'ı istila etmek için Anadolu Selçuklularından maddi hazırlık yapmasını istemiştir. Ancak Selçuklular, kendi hazineleri boş olduğu için Moğol hazinesinden 400 balış yani 160 bin dinar borç almak zorunda kalmıştır (Keleş, 2020, s. 14).

Selçuklu döneminde tarım Anadolu'da önemli bir yere sahipti. Selçuklular inşa ettikleri yeni sulama kanalları ve Orta Asya ile İran coğrafyasından getirdikleri yeni zirai teknikler yoluyla Anadolu'da tarımsal faaliyetlerin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ticaretin gelişmesi ve nüfusun canlanması da tarımsal üretimin artmasına yardımcı olmuştur (Özgüdenli, 2020, s. 59). Hâliyle tarımsal üretim ve ticaret, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ana gelir kaynağını oluşturmuş, ekonomik ve mali açıdan hayati bir rol oynamıştır.

Moğol istilası Anadolu tarımını ve hayvancılığını iki şekilde olumsuz etkilemiştir. İlki, Moğol istilasının tetiklediği, 13. yüzyıl başlarından itibaren göçebe Türkmen gruplarının giderek daha büyük bir dalga hâlinde Anadolu'ya göçünden kaynaklanmakta olan ve Selçuklular tarafından oluşturulan düzenin bozulmasıyla artan menfi etkidir (Koç, 2015, s. 245). Özellikle göçebe Türkmen nüfusunun yazları kuzey yönünde, kışın Şam ve Sivas arasında gerçekleşen mevsimsel hareketliliği, yerleşik halkın mahsulünün büyük zarar görmesine ve köylünün gelirinin düşmesine yol açıyordu. Göçebeler bazen köylülerin mahsullerini ve diğer mallarını yağmıyorlardı. Bu nedenle Polat'ın (1997, s. 56, 57) Antalya üzerinden verdiği örnekte olduğu gibi, zaman zaman verimli topraklar ekilemiyor, boş kalıyordu. İkinci olumsuz etki ise Anadolu'dan tahsil edilen tarımsal vergi gelirlerinin İlhanlı bütçesine aktarılmasının yarattığı doğrudan etkidir. Tarımsal üretim Anadolu Selçuklu ekonomisinin ana gelir kaynağı olduğu için, Moğollar tarafından da önemli bir vergi kaynağı olarak görülmüştür (Koç, 2015, s. 245).

Moğol vergileri, yukarıda bahsedildiği üzere, sadece tarımsal üretim üzerinden tahsil edilmiyordu. Aksine Moğollar, Anadolu'yu her yönden bir gelir kaynağı olarak görmüş ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni bir haraç devleti hâline getirmişlerdi. İlhanlılar, Anadolu'daki hemen hemen tüm ekonomik faaliyetleri vergilendirmişlerdi. Çiftçilerin ürettikleri malın aynı veya nakdî olarak yüzde onuna eşit olarak ödedikleri *kılan* vergisinin yanında, göçebelere ve yerleşimcilerden *kobçur*, tüccar, esnaf ve sanatkarlardan *tamga*, posta hizmetleri için *yam*, gayrimenkuller ve araziler için bir mal vergisi olarak *ulug* toplanıyordu. Vergiler para veya mal olarak ödenebiliyordu. Ordu için erzak veya hayvan olarak da vergi toplanabiliyordu (Yuvalı, 2019, s.366). Vergilerin miktarları ve ödeme şekilleri sürekli, keyfi ve öngörülemez olarak

değişiyordu. Üstelik vergiler sadece yerleşiklerden değil, göçebe aşiretlerden de talep edilmeye başlanmıştı (Ali-Zâde, 1961, s. 254).

Selçuklu Veziri Pervane, İlhanlılara hediyeler göndererek ve Selçukluların borçlarını tahsil edip İlhanlı hazinesine teslim ederek, İlhanlı Devleti'nin kendisinden beklentisini yerine getiriyordu. İlhanlılarla işbirliği yapan Pervane'nin döneminde Anadolu halkı, İlhanlıları memnun etmek için konulan ve bitmek bilmeyen düzenli ve düzensiz vergiler karşısında çaresiz kalmıştı (Yuvalı, 2019, s. 366). Ancak, İlhanlı-Memlûk ihtilaflarının artması üzerine Moğolların Anadolu'da bir ordu kurma isteği oluştuğunda, fakirleşen Anadolu halkına salınan vergiler artık tahsil edemez hâle geldi. Pervane bunun üzerine, gözden düştüğü düşüncesiyle Memlûklerle işbirliği yaptı. Durumun anlaşılmasının ardından Pervane İlhanlılar tarafından öldürüldü.

Sonrasında İlhan Abaka, 1277'de kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay'ın vazifesi Anadolu'da dirlik ve düzeni tesis etmektir. Vezir Şemseddin Muhammed-i Cüveynî'nin vazifesi ise Anadolu'nun gelirini, Moğol mali sistemine ve mevcut duruma göre yeniden tanzim etmektir (Reşîdüddin, 2013, s. 114; Sümer, 1970, s. 45). Böylece İlhanlı merkezinden atanan yeni vali Cüveynî, siyasi isyanları bastırmanın yanı sıra halka dayatılan cebri çalıştırma ve haraç sistemine dayalı birçok vergiyi kaldırdı. Halktan usulsüz para ve mal talep edilmesini yasakladı. Moğolların Anadolu'da kalıcı olarak tutmak için kurduğu ordunun ihtiyaçları için istenen, fakat haraç ve yağma şeklindeki vergi ödemeleri nedeniyle Selçuklular açısından ödenemez hâle gelen ağır borç yükü meselesine çözüm buldu; Selçukluların söz konusu borçları karşılığında Erzincan ve diğer yörelerin gelirlerini doğrudan İlhanlı hazinesine devretti. Böylece İlhanlılar ilk defa Anadolu'da özel mülk edinmişler ve bu mülklerin gelirlerine doğrudan sahip olmuşlardır. Ayrıca daha önce Selçuklularda bulunmayan bir vergi olarak ticari mallardan *tamga* vergisi ilk kez bu dönemde alınmaya başlanmıştır (Erdem, 2003, s. 53, 54; Gordlevski, 1988, s.75).

Cüveynî ile birlikte artık haraç sistemine dayalı ekonomik ilişkiler yerine, sistematik vergi tahsilatı şeklinde bir sömürü politikası benimsenmiştir (Erdem, 2003, s. 53, 54; Gordlevski, 1988, s.75). Tamga vergisinin uygulanmasıyla birlikte yıllık vergi toplama yöntemi terk edilmiş, Anadolu'nun vergilerine yeni bir mali sistemle el konulmaya başlanmıştır. Bu uygulama sonucunda Selçuklu sultanlarının gücü ve otoritesi azalırken İlhanlıların etkisi artmıştır (Yuvalı, 2019, s. 367).

Geyhatu döneminde zevk ve sefa nedeniyle İlhanlı hazinesi boşalmışken salgın hayvan hastalıkları sebebiyle Anadolu ekonomisinin durumu da daha da kötüleşmişti (Keleş, 2020, s. 18). Bu dönemde Moğol istila süreci her ne kadar son noktasına ulaşmışsa da, bazı İlhanlı hükümdarları başta olmak üzere, emir ve bürokratların müsrif davranışları, halktan ağır vergiler toplamaları Anadolu'da sosyo-ekonomik düzeni alt üst etmeye yetiyordu. Toplandığı hâlde İlhanlı merkezine gönderilmeyen vergiler hazineye girmediği için, İlhanlı yönetimi bu vergileri ödenmemiş kabul ederek yeniden tahsil yoluna gidiyordu. Yeniden vergilendirme gibi vergi tahsilindeki adaletsiz ve keyfi yöntemler de Anadolu halkını yoksullaştırmaktaydı. Bazı valiler *kobçur* vergisini bir yıl içerisinde on defa yükseltebiliyordu. Vergi memurlarının keyfi uygulamalarına, fiili saldırı ve işkencelerine karşı vergi memurlarının geldiğini duyan köylüler yerlerini terk ediyor, İlhanlı ve Selçuklu yöneticilerinin ulaşamayacağı Anadolu'nun dağlık ve ücra kesimlerine yerleşerek veya Batı Anadolu'ya göç ederek onların yağma ve talanlarından korunmaya çalışıyordu. Bu durum nüfusun azalmasına, tarımsal rekoltenin düşmesine, kıtlığa yol açıyordu. Yine de İlhanlılar için Anadolu'dan toplanan vergi gelirleri tatmin edici olmuyordu (Keleş, 2020, s. 18; Spuler, 2011, s. 339-342; Yuvalı, 1994, s. 586, 589).

Ali-Zâde'nin (1961, s. 255) belirttiği üzere 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında, Gâzan Han döneminde, Anadolu'nun ekonomik, siyasi ve sosyal hayatı büyük ölçüde değişmiştir. Gâzan Han, Anadolu'yu dört bölgeye ayırarak kendisi tarafından atanan mültezimlere vergi toplama emri vermiştir. Ancak Memlûklerle devam eden çatışmalar, Anadolu'yu baskı altında

tutmak için Anadolu'da kalıcı olarak bulundurulmuş Moğol ordusunun sürekli olarak ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu, İlhanlı hanedanının ihtişam ve lüks taleplerinin karşılanması, Moğol valilerinin yağmaya varan talepleri gibi şartlar, Gâzan Han'ın getirdiği iltizam sisteminden de verim alınmayacağını göstermiştir. Bunun üzerine farklı bir politika izlenmiş; mali ıslahatlar çerçevesinde öncelikle vergi oranları makul düzeylere indirilmiş, köylüler himaye edilmeye çalışılmıştır. Aynı ıslahat paketi çerçevesinde, tarım yapılabilmesi için emlak ve akar mülkiyet şartlarının düzenlenmesi, tapu dairesinin kurulması, toprak spekülasyonunun yasaklanması, köylüye tohumluk, zirai aletler ve iş hayvanları dağıtılması, yeni sulama kanalları açılması gibi tedbirler de alınmıştır. Vergilerin yılda bir kez ödenmesi ilkesi getirilmiştir. Vergilerin mültezimler tarafından toplanması yerine, aynî ve nakdî vergilerini devletin göstereceği depolara halk tarafından ödenmesi ilkesi getirilmiştir. Böylece halk, mültezimlerin keyfi uygulamalarından ve yağmalarından korunmaya çalışılmıştır. Bütün bu tedbirlerle köylüler bir dereceye kadar güvenlik içinde yaşayabildikleri için nüfus artışı olmuş, vergi gelirleri de 10 kat artmıştır. Ancak Anadolu'da Gâzan Han'ın getirdiği iktisadi durumu iyileştirmeye yönelik bu yumuşak politika ve uygulamalara İlhanlılar döneminin genelinde rastlamak pek mümkün değildir (Deniz, 2013, s. 171-174; Erdem, 2003, s. 58-59; Spuler, 2011, s. 347-349). Bununla birlikte, uygulanan bu yumuşak ve koruyucu politikalar, İlhanlıların, Anadolu'dan topladıkları vergi gelirlerini artırmaya ve sürekli kılmaya yönelik politikalar olarak değerlendirilmelidir.

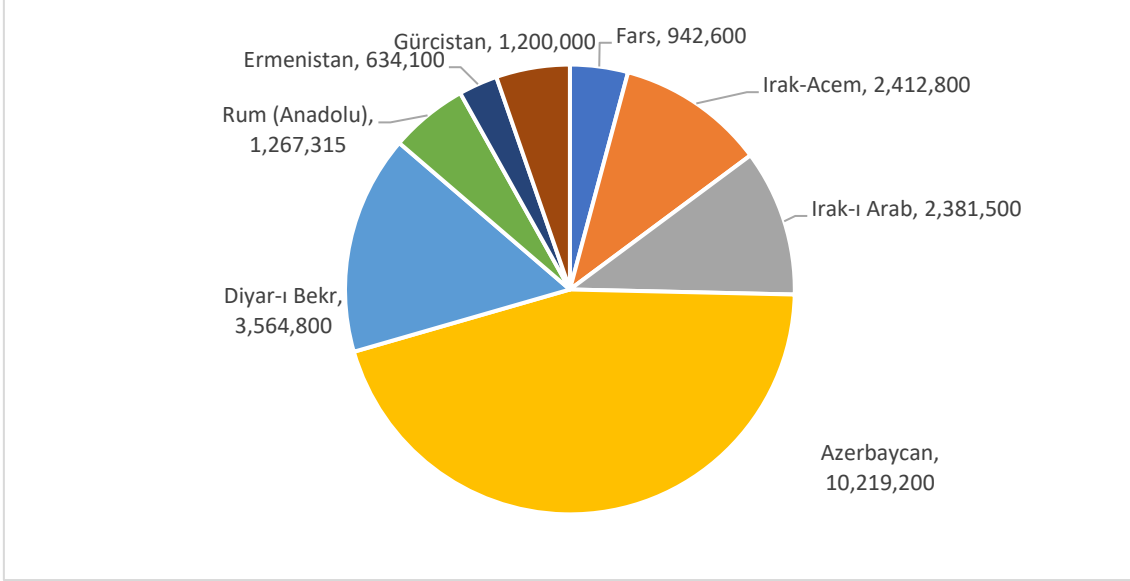
Bölgeler	Dinar	Altın frank
İlhanlıların Vergi Gelirleri (Horasan hariç)	19.668.315	59.004.945
Anadolu ^a	5.656.000	16.935.000
Konya ve Sivas	1.384.000	4.152.000
Güney Kafkasya ^b	4.002.000	12.006.000
Azerbaycan	2.384.000	7.152.000
Tebriz	1.390.000	4.170.000
Not:		
Fransa'da toplanan vergi gelirleri ^c		3.000.000
İngiltere'de toplanan vergi gelirleri ^c		4.000.000

Tablo 1. 1336 yılı vergi gelirleri

Kaynak: (Togan, 1931, s. 22-28).

Notlar: İlhanlılar tarafından kontrol edilmeyen bölgeler (^aBatı Anadolu hariç; ancak bazı kuzey Suriye ve Irak illeri dahil). ^bGüney Kafkasya'dan kastedilen Azerbaycan, Gürcistan, Abhazya, Erran, Mugan, Şirvan, Kuştaşi bölgeleri. ^c1331 yılı için rakam.

Kazvîni'nin 1339'da telif edilen eseri "Nüzhet'ü-l-Kulûb", 14. yüzyıl İlhanlı vergi gelirlerinin yer aldığı en önemli kaynaklardan biridir. Bu eserdeki verilerden oluşturduğu tasnif çerçevesinde Togan'a göre (1931, s. 13), İlhanlıların 1336 yılındaki toplam vergi gelirleri 59 milyon altın franktır. Toplam vergi geliri Anadolu'da 16.9 milyon altın franka ve Güney Kafkasya Bölgesi'nde 12 milyon altın franka eşdeğerdir. Bu durumda Anadolu, Azerbaycan ve Tebriz'den elde edilen gelirler, İlhanlıların toplam gelirlerinin yaklaşık yarısı olan 29 milyon altın frank civarındadır. Anadolu'da Sivas ve Konya illeri, toplam Anadolu vergilerinin yaklaşık dörtte birini sağlıyordu. Aynı şekilde İlhanlıların başkenti Tebriz, Güney Kafkasya toplamının neredeyse yüzde 60'ını oluşturuyordu. Bir başka ilginç gözlem de, sadece Konya ve Sivas'ta toplanan vergi gelirlerinin bile Fransa ve İngiltere'den daha fazla olmasıdır. Aynı şey Tebriz için de geçerliydi. Dolayısıyla vergi gelirleri bir kriter olarak düşünüldüğünde, Batı Asya ekonomisi o dönemde Avrupa'nın önde gelen ekonomilerinden çok daha hacimliydi (Tablo 1).

Şekil 2. İlhanlı Vergi Gelirleri (1336) (dinar)

Kaynak: (Güneş, 2021, s. 98).

Güneş'in "Nüzhət'ü-l-Kulûb"dan aktardığı üzere (2021, s. 88), İlhanlılar topraklarını Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Huzistan, Fars, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia ve Rum (Anadolu) olmak üzere sekiz bölgeye ayırmıştır. İlhanlıların 14. yüzyılın ilk yarısındaki toplam vergi geliri bu esere göre 22.273.500 dinar olup, Horasan hariç her bölgenin vergi geliri de ayrı ayrı açıklanmıştır. Buna göre, Ermenistan ve Gürcistan direkt olarak İlhanlılara bağlı değildi ve sadece yıllık olarak vergi ödemekteydiler. Azerbaycan ve Tebriz İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ve sınırları içinde kaldığı, hatta merkezi olduğu için güçlü bir ekonomiye sahipti. Bu nedenle en yüksek vergi geliri Azerbaycan, Tebriz bölgesinden sağlanmaktaydı. Daha sonra Diyar-ı Bekr, Irak-ı Acem, Irak-ı Fars bölgeleri gelmektedir. Anadolu ise İlhanlı Devleti'nin sınırları içindeki bu bölgelere göre daha zayıf bir ekonomiye dönüşmüştü. Dolayısıyla Anadolu'dan elde edilen vergi tahsilatı, söz konusu bölgelerden daha düşük düzeydeydi. Zira Moğol istilası sonrası geçen zaman içinde Anadolu'da ortaya çıkan yıkım, can kaybı, tarım ve ticaret erbabının gördüğü zarar, göç dalgaları, keyfi vergi uygulamalarından ve zulümden halkın Batı Anadolu'ya kaçması, imar edilmek yerine yağma ve talana dayalı vergi politikasına maruz bırakılması neticesinde Anadolu'da iktisadi faaliyetler gerilemişti. Bu durum diğer bölgelere göre nisbî olarak düşen vergi gelirlerinden de anlaşılmaktadır (Şekil 2). (Güneş, 2021, s. 106).

Yerleşim Yerleri	Dinar
Harput	215.000
Divriği	30.000
Kemah	34.000
Erciş	80.000
Hoşab	1.000
Bargiri	25.000
Malazgird	14.000
Van	53.000
Meyyafakirin (Silvan)	70.000
Muş	69.000
Hısn-ı Keyfa	82.500

Siirt	46.500
Mardin	236.200
Bayburt	21.300
Erzurum	22.000
Erzincan	330.000
Sivas ve Konya	1.384.886

Tablo 2. 1336 yılı Doğu ve Orta Anadolu'daki başlıca yerleşim yerlerine ilişkin divanî vergi gelirleri (dinar)

Kaynak: (Yuvalı, 1994, s. 597-599).

Kazvîni'nin "Nüzhetü'l-Kulûb"ta verdiği bilgilerden yola çıkıldığında Sivas, Erzincan, Ahlat, Erzurum, Mardin, Diyar-ı Bekr gibi Anadolu'nun orta ve doğu kesiminde kalan önemli ticari merkezlerin 13. yüzyıl sonlarına doğru İlhanlıların nüfuzuna girdikten sonra refahlarının düştüğü, bu şehirlerin vergi gelirlerinin İlhanlı hanedanının şahsî masraflarına tayin edildiği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere, rahatsız olan nüfus batıya kaymış, Anadolu'ya gönderilen mültezimler vergi tahsil edecek insan bulamamaya başlamıştır. Sivas, Konya, Kayseri gibi şehirler Anadolu'da ticaret yollarının başlıca kavşak noktalarından olduğu için bu şehirler, 14. yüzyıl ortalarına kadar diğer şehirlere göre bu konumlarını nispeten koruyabilmişlerdir. Bu durum, söz konusu şehirlerin Yuvalı'nın aktardığı (1994, s. 596) "Nüzhetü'l-Kulûb"ta belirtilen vergi gelirlerinin diğerlerine göre daha yüksek olmasından da anlaşılmaktadır (Tablo 2).⁵

Özetle, Moğol istilası Anadolu'yu ve hatta tüm yakın doğu coğrafyasını iktisadi, kültürel, demografik, ve sosyolojik açıdan etkilemiştir. Göç ve katliamlar sebebiyle etnik yapı yerleşiklerin aleyhine değişmiş; göçebe kültür etkinliğini artırırken, şehir hayatı ve kültürü gerilemiştir. Tarımda kullanılan su setleri ve sulama kanalları tahrip edilmiş, üretim faaliyetleri azalmış, ticaret sekteye uğramıştır (Özgüdenli, 2020, s. 226). Moğol istilası doğrudan iktisadi açıdan olduğu gibi, siyasi istikrarsızlık ve toplumsal yapıdaki bozulma nedeniyle dolaylı yoldan da Selçuk Barışı'na zarar vermiştir. Zira Moğol istilası sonrasındaki süreç içinde Anadolu'da Selçuklu idaresi ortadan kalkmıştır. Artan vergilere ve yoksullaşmaya karşı Karamanoğulları gibi Türkmen Beylikleri ve Ahiler isyan etmeye başlamış, ayaklanmalar İlhanlılar tarafından bastırılmaya çalışılmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve ekonomik sömürü Selçukluların çöküşüne kadar devam etmiştir (Erdem, 2003, s. 64; Keleş, 2020, s. 16-17; Yuvalı, 2019, s. 367).

SONUÇ

Bu çalışmada Moğol istilasının literatürde daha az ele alınan Anadolu ekonomisi üzerindeki etkileri, mukayeseli olarak ve Selçuklu Barışı kavramı çerçevesinde tartışılmıştır. Moğol istilası öncesinde Anadolu Selçukluları tarım, zanaat ve ticareti geliştirmeye dayalı güçlü bir kalkınma politikası izlemiş, Anadolu şehirleri arasındaki ticareti artırmayı ve Anadolu'nun uluslararası kara ve deniz ticaretindeki konumunu güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçlara yönelik politikalar izleyerek Anadolu'da Selçuklu Barışı olarak ifade edilebilecek bir iktisadi refahı tesis etmişlerdir. Böylece Moğol istilası öncesi dönemde Anadolu, iktisaden tekrar Batı Avrupa'dan daha müreffeh bir coğrafya haline gelmiştir.

Moğolların, hâkim oldukları geniş topraklarda uluslararası ticaretin iktisadi refahı artırıcı etkisi sayesinde Pax-Mongolica kavramıyla ifade edilebilecek bir istikrar ve refah ortamı sağladıklarına literatürde geniş yer verilmektedir. Ancak bu istikrar ve refah Anadolu ekonomisi için geçerli olmamıştır. Anadolu'dan geçen ticaret yolları Anadolu'nun dışına, daha kuzeyine veya güneyine kaymıştır. Anadolu, uluslararası ticaret ağından dışlanmıştır. İktisadi ve idari

⁵ 1336 yılı itibarıyla Anadolu'da dahil olmak üzere İlhanlılara bağlı topraklardaki yerleşim merkezlerinden toplanan vergi rakamları Kazvîni'nin "Nüzhetü'l-Kulûb" eserinde yer almaktadır. Togan (1931), Yuvalı (1994) ve Güneş (2021), "Nüzhetü'l-Kulûb" eserinde sunulan rakamları farklı tasniflerle tabloşturmuştur. Bu yüzden söz konusu çalışmalarda vergi hasılatı sunumlarında bazı farklılıklar söz konusudur.

imara yönelik bütün yatırımlar, İlhanlıların merkezi olan İran'da ve Azerbaycan'da yapılmıştır. Anadolu'nun sadece İran'a yakın olan doğu kesimleri imar edilmiştir. Anadolu iktisadi açıdan en ağır darbeyi Moğolların vergilendirme politikası yoluyla almıştır. Moğol istilasından sonra, Anadolu ağır ve keyfi vergiler ile yağma ve haraçgüzârlığa dayalı bir baskı altında kalmıştır. İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte baskının daha sistemli bir sömürüye dönüştüğü söylenebilir. Vergi politikası yoluyla giderek ağırlaşan bu sistemli sömürü, başlangıçta vassal bir devlet hâline gelen Anadolu Selçuklularının tamamen yıkılmasına kadar sürmüştür, Anadolu ekonomisi tahrip olmuş, Selçuklu Barışı ortadan kalkmıştır.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi* (Cilt 1: 1243-1453) (3.Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- AKSARÂYÎ KERÎMÜ'D-DÎN MAHMUD B. MUHAMMED (1999). *Müsâmeret'ül-Ahbâr. Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (2.Baskı). Osman Turan (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- AKSOY, F. (2019). XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 189-241.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (Cilt 1-3). Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ALBAYRAK, S. (2019). Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu Emirleri. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 203-213.
- ALÎ-ZÂDE, A. A. (1961). Muhammed ibn Hinduşah Nahçivani-nin "Düstur ül-katip fi tayin el-Meratip" eseri Yakın ve Orta doğu memleketlerin sosyal ve ekonomik tarihinin bir kaynağı gibi. (253-264). Türk Tarih Kurumu (Ed.) içinde *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu. <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfUGtFdWRHa0tiMnc/view?resourcekey=0-GCvvx7sFSz98W8daz9nxmw>
- ARICANLI TOGAN, İ. (1984). Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret. *Toplum ve Bilim*, 25/26, 71-90.
- ARSAL, S. M. (1947). Çengizin Yasası. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 167-177.
- BARTHOLD, V. V. (2020). *Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan*. Seniha Sami Morali (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BASKICI, M. M. (2016). *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)* (2.Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları.
- BAYKARA, T. (1990). *Anadolu Selçukluları Devrinde Sosyal ve İktisadi Tarih Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi.
- BAYKARA, T. (2019). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı* (2.Baskı). Ankara: Bilge Kültür-Sanat.

- BEDİRHAN, Y. (2014). Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret. *Electronic Turkish Studies*, 9(5), 371-402.
- BEKTAŞ, C. (1999). *Selçuklu Kervansarayları: Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- BERNARD, J. (1975). Trade and Finance in Middle Ages. Carlo Cipolla (Ed.) içinde, *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow: Collins/Fontana Books.
- BUELL, P. D. (2022). Maritime Silk Route. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 458-467). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-38
- CAHEN, C. (1968). *Pre-Ottoman Turkey*. New York: Taplinger Yayınları.
- CHRISTIAN, D. (2000). Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History*, 11(1), 1-26.
- DENİZ, A. (2013). *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- ERCAN, A. B. (2021). Yuan Hanedanlığı'nda Bilim ve Kültür. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 97-110.
- ERDEM, İ. (2003). Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları. *Tarih Araştırmaları*, 22(33), 49-67.
- FAVEREAU, M. (2021). *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Londra: The Belknap Press of Harvard Üniversitesi.
- FREELY, J. (2012). *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- GORDLEVSKI, V. A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Azer Yaran (Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- GROTEHUIS, E. T. (Ed.) (2002). *Along the Silk Road*. Washington D.C.: Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution.
- GÜL, M. (2010). *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- GÜL, M. ve Balcıoğlu, M. (1990). Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 61-68.
- GÜNEŞ, İ. (2021). Hamdullah Mustevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 4(1). 88-109.
- GÜRAN, T. (2012). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- HARRIS, J. (2014). *Byzantium and the Crusades* (2.Baskı). New York: Bloomsbury Academic Yayınları.
- HO, C. C. (2022). Overland Trade in the Mongol Trade. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 484-504). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-40
- İBN BİBÎ EL-HÜSEYİN B. MUHAMMED B. ALİ EL-CAFERÎ ER-RUGADÎ (2020). *el-Evâmirü'l-Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)* (2.Baskı). Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İSMAİL GALİB (1892). *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkkiyye*. Mihran Matbaası. İstanbul.

- KALAN, E. (2021). Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 43-62). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- KAYAOĞLU, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 359-373.
- KELEŞ, E. (2020). İlhanlıların Anadolu'da Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 24(44), 11-24.
- KOCA, S. (1996). Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika. *Türk Tarih Kurumu Erdem Dergisi*, 8(23), 465-484.
- KOÇ, Y. (2015). *Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı: Sosyal ve Siyasal Hayat* (Cilt 1). Ahmet Yaşar Ocak vd. (Ed.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 241-247.
- KOLBAS, J. (2006). *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljatu 1220-1309*. New York: Routledge.
- KOLBAS, J. (2022). Mongol Monetary Trends. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 443-457). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-37
- LAIYOU, A. E. ve Morrisson, C. (2020). *Bizans Ekonomisi* Bahattin Bayram (Çev.). İstanbul: Runik Yayınları.
- LEVTCHENKO, M. V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* Maide Selen (Çev.). İstanbul: Özne Yayınları.
- LOPEZ, R. S. (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi.
- MADDISON, A. (2011). *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP 1-2008 AD*. <http://ghdx.healthdata.org/record/statistics-world-population-gdp-and-capita-gdp-1-2008-AD>
- MARCO POLO (2021). *Marco Polo Seyahatnamesi*. Elif Berktaş (Çev.). Ankara: Panama.
- MAY, T. (2022). The Mongol conquest of the Near East. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 227-241). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-18
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH (2017). *Câmiu'd-Düvel (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)* (Cilt 2). Ali Öngül (Haz.). İstanbul: Kabcacı.
- ÖZDEMİR, H. Ö. (2020). Bizans İmparatorluğu'nun Venedik'e Verdiği Ticarî İmtiyazlar (Chrysobullar); Angelos Hanedanı Devri (1185-1204). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (13), 113-134.
- ÖZERGİN, M. K. (1965). Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları. *Tarih Dergisi*, 25(20), 141-170.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2005). Moğollar, içinde, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 30). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 225-229.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar İranlılar: (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken.
- POLAT, M. S. (1997). *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimai ve İktisadi Hayat*. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.

- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH B. EBU'L-HAYR İMÂDÜDDİN EL HEMEDÂNÎ (2013). *Câmiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmed Hesamipour Khelejani (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ROBINSON, D. M. (2019). *In the Shadow of the Mongol Empire Ming China and Eurasia*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi.
- ROUX, J. P. (2020). *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (2.Baskı). Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket (Çev.). İstanbul: Dergâh.
- SCHURMANN, H. F. (1956). Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19(3/4), 304–389.
- SPULER, B. (1972). *History of the Mongols: Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries* Helga Drummond ve Stuart Drummond (Çev.). Londra: Routledge-Kegan Paul.
- SPULER, B. (1977). Die Wirtschaftliche Entwicklung des Iranischen Raumes und Mittelasiens im Mittelalter. *Handbuch der Orientalistik*, 1, 116-159.
- SPULER, B. (2011). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350* (3.Baskı). Cemal Köprülü (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SÜMER, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TABAKOĞLU, A. (1986). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah.
- TEZEL, Y. S. (1986). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (Cilt 1). İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1-42.
- TUĞRUL, M. ve KORKUT, C. (2021). Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 149-168). Ankara: TÜBA Yayınları.
- TURAN, O. (1946). Selçuklu Kervansarayları. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 10(39), 471-496.
- TURAN, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TURAN, O. (2021). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)* (18.Baskı). İstanbul: Ötüken.
- VASARY, I. (2022). Taxation in the Jochid Ulus. Thimoty May ve Michael Hope (Ed.) içinde, *The Mongol World* (s. 468-483). Routledge. DOI: 10.4324/9781315165172-39
- YILDIRIM, A. ve Şimşek H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- YUVALI, A. (1994). İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli. Türk Tarih Kurumu (Ed.) içinde *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt 2 (581-600). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YUVALI, A. (2019). *İlhanlı Tarihi* (2.Baskı). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

- YUVALI, A. (2021). Cengiz Han ve Evlatları Dönemindeki Merkezileştirme Faaliyetleri. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ed.) içinde, *Cengiz Han ve Mirası* (s. 63-76). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- YÜLEK, M. (2019). *Ulusların Yükselişi: İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*. İstanbul: Kronik Kitap.